

Teun Adrianus van Dijk

Některé aspekty textové gramatiky

Studie z teoretické lingvistiky a poetiky

(Some Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics, 1972)

I. část, nazvaná Obecné vlastnosti textové gramatiky (1–162), je otevřena kap. K teorii textové gramatiky (1–33), která nejprve uvádí argumenty hovořící pro vypracování této gramatiky: a) existující typy generativně transformační gramatiky jsou větňými gramatikami (*sentence grammars*), avšak mnohé jazykové jevy jsou vlastnostmi diskurzu, resp. textu, a nemohou být adekvátně popsány ve větňém rámci (diskurzem — *discourse* — se rozumí konkrétní, jedinečná promluva, text se vymezuje jako abstraktní objekt, který je bází diskurzu, 1–4); b) generativní gramatika má být „formálním modelem idealizovaných jazykových znalostí rodilého mluvčího“, tj. jeho kompetence (2), avšak tato kompetence je nikoli větňá, nýbrž textová (3); mluvčí „může produkovat a interpretovat potenciálně nekonečnou řadu diskurzů“ (4); c) texty se neskládají pouze ze sekvencí (sledů) vět; podkladem těchto sekvencí jsou globální, koherentní struktury, tzv. makrostruktury, jež tvoří nutnou bázi pro vytváření a chápání textu i např. pro jeho pamatování, resumování, parafrázování (6–7). Dále se představují úkoly textové gramatiky: tato gramatika formuluje pravidla a podmínky pro správně tvořená (*well-formed*) sřetěžení vět a především pravidla týkající se makrostruktur a jejich vztahu k větňým strukturám textu, resp. — obecně řečeno — formálně popisuje všechny jí generované gramaticky správné (*grammatical*) texty (11). Za součást textové gramatiky je třeba považovat i teorii reference a pragmatickou teorii, tj. pravidla správného a přiměřeného užívání textů v aktech verbální komunikace (16). Dále se van Dijk zabývá problematikou povrchové a hloubkové struktury. Podobně jako v oblasti věty se makrostruktury ztotožňují s hloubkovou strukturou textu a sekvence vět jsou charakterizovány jako jeho povrchové struktury. Hloubková struktura textu má přítom podle van Dijka abstraktní

Pojednání nizozemského badatele aplikující principy tzv. generativně transformační gramatiky na výzkum textů, mj. textů literárních.

sémantickou povahu. Předpokládá, že existuje izomorfismus mezi ní a sémantickouází (hloubkovou strukturou) věty; v obou případech jde o propozice (u textu o makropropozice), které se skládají z predikátu a jeho argumentů (17–21).

2. kap. Textové povrchové struktury. Relace mezi větami (34–129) probírá některé aspekty „povrchu“ textu. Popisuje se utváření gramaticky správných sekvencí vět, užívání gramatických členů, pronominalizace, časové relace ve větách, presupozice a důsledek (*entailment*), téma (*topic*) a réma (*comment*) atd. (39–120). Autor poukazuje na to, že sledované jevy je většinou třeba popisovat v sémantických termínech — jde o vztahy (elementů) propozic nebo o vztahy syntaktických manifestací těchto propozic (79, 89, 91) — a že rovněž lineární (povrchová) koherence textu má v zásadě sémantický charakter: realizuje se na základě souhry mezi složkou stálou (vztahy totožnosti, ekvivalence) a složkou variabilní (nová informace, 81, 89–91).

3. kap. Textová hloubková struktura. Makrostruktury (130–162) se zabývá hloubkovou strukturou textu. Jako základní operace při generování se uvádí přechod od nediferencovaného pojmu textu k propoziční struktuře: $T \rightarrow \text{Pred}_2(\text{Arg})^2$. Predikáty (*Pred*) v makropropozicích se pak diferencují na stavy, procesy, události a akce (145). Obdobná specifikace se provádí i u argumentů (*Arg*) — agens, patiens, objekt, instrument, zdroj, cíl (147). Dále van Dijk vypočítává kategorie, které slouží k doplnění a modifikaci abstraktního obsahu vyjádřeného propozicemi, tzv. textové kvalifikátory. Sem se zařazují kvantifikátory („každý“, „mnoho“, „málo“), modální operátory (faktičnost, pravděpodobnost, možnost) a performativní kategorie (afirmace, otázka, rozkaz). V závěru kap. se podotýká, že povaha transformací vysoce abstraktní hloubkové struktury textu v sekvence vět je zatím nejasná (156).

II. část knihy, nazvaná *Aspekty gramatiky literárního textu* (163–309), je věnována problematice literárních textů. Kap. *Základy poetiky*. Metodologický úvod (165–188) konstatuje, že popis literatury je popisem relevantních vlastností svébytného souboru textů (tyto vlastnosti rozhodují o „literárnosti“), a musí proto být prováděn na bázi obecné textové gramatiky a s ohledem na jiné typy textů (165–166). Zdůrazňuje se, že literárnost nevytvářejí jednotlivé jazykové prvky, ale charakteristiky textu jako celku: „neexistují žádné literární věty, jen literární texty“ (166). Nauku, která se komplexně zabývá literárními texty, označuje van Dijk jako poetiku (169). V jejím rámci vystupuje literární gramatika jako disciplína, která formuluje základní pravidla a pravidelnosti platící pro struktury, jež jsou podkladem literárních textů; zároveň tak rozlišuje literární, méně literární a neliterární

texty (176, 184). Literární gramatika se rovněž stává formálním modelem idealizované literární kompetence, tj. lidské schopnosti vytvářet a interpretovat literární texty (170, 185).

Kap. Lingvistika a poetika (189–201) se zabývá vztahy mezi literární gramatikou a obecnou textovou gramatikou: v literárních textech se uplatňují všechna pravidla a kategorie „normální“ textové gramatiky (G_N) a vedle toho se tu objevují další struktury, které se z hlediska G_N jeví jako gramaticky nesprávné (*ungrammatical*), nebo v G_N prostě nejsou obsaženy (např. struktury metrické). Nejde tu o „anomálie“ či „deviace“ (odchyly), nýbrž o specifická pravidla literární gramatiky (G_L); tato pravidla mají ovšem vždy doplňkový charakter, jsou založena na některém pravidle G_N (193–197). V souvislosti s těmito výklady jsou dále do kap. zařazeny úvahy o celkovém vztahu lingvistiky a poetiky: lingvistika, která učinila předmětem své pozornosti problematiku textu, představuje pro poetiku základnu a teoretický model. Vzájemný poměr se pak jeví jako vztah obecného a zvláštního (zaměření na základní rysy všech textů a proti tomu na specifické rysy některých textů). Poetika představuje disciplínu autonomní, ale nikoli nezávislou — lingvistika ji při svém širokém záběru do sebe zahrnuje (203–205). Protože lingvistika je východiskem pro konstrukci doplňkových pravidel literární gramatiky, její pojmy slouží i k popisu specifických literárních struktur (např. rým může být popisován pomocí lingvistických kategorií, jako je morfém, foném, 206). Na druhé straně modely vypracované v poetice, zvl. v teorii vyprávění, mohou být využity při řešení obecných otázek textových makrostruktur (207).

Následující kap. se některými problémy literární gramatiky zabývá důkladněji. Na začátku kap. Povrchové operace (210–239) se prohlašuje, že tyto operace jsou příznačné pro poezii; naproti tomu literární vyprávění (pod které van Dijk zahrnuje i drama) se vyznačuje hlavně sémantickými makrooperacemi (211–212). Poté jsou zde formulována pravidla pro literární fonologické operace (rým, rytmus, 212–224) a pro operace syntaktické. Ty se ukazují jako transformace „normální“ syntaxe; jde zvl. o permutaci (změna pořadí lexémů), vypouštění (*deletion*), tj. odstraňování prvků významově redundantních, a substituci (např. náhrada substantivní fráze frází slovesnou, 224–239). Další kap. Sémantické operace. Procesy metaforizace (240–272) se zaměřuje na sémantické textové povrchové operace, totiž na problematiku metafor. Podle autora lze metaforu vymezit jako gramaticky nesprávnou relaci mezi několika lexémy, resp. jako spojení lexémů, jež jsou z hlediska svých obecných sémantických rysů nespojitelné; podkladem spojení přitom ovšem musí být správně utvářená sémantická hloubková struktura věty (250). Metaforizace se pak jeví jako

série transformací hloubkové struktury (250). V zásadě se buď lexému dodává sémantický rys jiných lexémů dané konstrukce (např. personifikace), nebo jsou určité rysy lexémů vypuštěny — např. ve vyjádření typu „John je lev“ (260–264). Podle závažnosti sémantického rysu, který je předmětem transformace, se rozlišují různé stupně metaforičnosti (271–272).

Kap. Sémantické makrooperace. Narativní struktury (273–309) o makrostrukturách se soustřeďuje hlavně na texty narativní. Základy vyprávění, chápaného jako obecná lidská jazyková schopnost (284), tkví podle van Dijka v povaze textových makropropozic: jde tu o sekvenci akcí či událostí (292). Počáteční a závěrečná propozice je přitom popisem stavu: nejprve se objevuje úvodní rovnovážná situace, pak — po narušení této situace, příchodu hrdiny a jeho činu — znovuvyvořená rovnováha (293). Literární narativní texty se pokládají za výsledky transformací obecných narativních struktur (297): dochází k rozlišení fabule (*story*) a syžetu (*plot*), k diferenciaci subjektu autorského a subjektu vyprávěcího, k permutacím, tj. změnám pořadí vyprávěných událostí (retrospektivy, anticipace apod., 297–305).

Závěrečná část K teorii textové komunikace (311–342) obsahuje pouze jedinou kap. Kontext, performance, pragmatika (313–342), jež je věnována pragmatickému aspektu, tj. otázkám užívání textů v jazykovém styku, lidské schopnosti užívat vhodně texty v určitých situacích (314).

1 *Moderne literatuurtheorie. Een experimentele inleiding*, Amsterdam 1971; *Taal, Tekst, Teken, Bijdragen tot de literatuurtheorie*, Amsterdam 1971; *Beiträge zur generativen Poetik*, München 1972; *Some Problems of Generative Poetics, Poetics* 1971, č. 2, s. 5–35 (sloven. stať: *Niektoré otázky generatívnej poetiky, Slavica Slovaca* 1972, č. 1, s. 23–42).

2 Srov. F. Miko, *Text a štýl. K problematike literárnej komunikácie*, Bratislava 1970; J. S. Petöfi, *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie*, Frankfurt/M. 1971.

3 Srov. C. W. Hayes, *A Study in Prose Styles*, Edward Gibbon and Ernest Hemingway, in: L. Doležel – R. W. Bailey (eds.), *Statistics and Style*, New York 1969, s. 81–94.

Obsáhlé pojednání nizozemského badatele (obhájené jako doktorská disertace) představuje jeden z nejpropracovanějších pokusů o širší aplikaci postupů generativní, resp. generativně transformační gramatiky v rámci verbální sféry. Základním cílem „vlastní“ generativní gramatiky, rozvíjené od 50. let, je stanovení formálních pravidel pro vytváření (generování) všech gramaticky správných vět daného jazyka; generování se přitom pojímá jako sled kroků, které vedou k postupnému přechodu od abstraktního východiska (obecný pojem věty) ke konkrétnímu vyjádření. Ve van Dijkově práci se generativistická hlediska spojují se zaměřením na problémy textu a jeho fungování v komunikaci (jež odpovídá výrazné tendenci prosazující se v lingvistice od poloviny 60. let) a zároveň s úsilím o novou odpověď na tradiční otázku, jaké jsou specifické rysy textu uměleckého (práce se tak zařazuje do oblasti tzv. generativní poetiky)¹. Při zjevném úsilí o komplexnost přístupu je van Dijkova práce především projektem, který má v řadě složek podobu náčrtu; často se uvádějí hypotézy vyžadující ověření a mnohá místa autor vědomě nechává otevřená (k nejčastěji užívaným slovům patří výrazy jako „neznámý“, „nejasný“, „temný“). K tomuto rázu práce bezesporu

přispěl fakt, že se van Dijk takřka nemohl opřít o dosavadní bádání. Pokusy jiných autorů o formulaci obecných pravidel pro generování textu se objevily víceméně souběžně se snahami van Dijkovými.² Orientace na generativní výzkum literárních textů měla delší tradici, vzniklé koncepce se ale vyznačovaly různorodostí a často též dost omezenou platností, takže se nemohly stát spolehlivou základnou pro van Dijkovo zkoumání. Mnohé pokusy o vypracování generativní poetiky zůstávaly plně v rámci věty. Sledoval se (pomocí statistických metod) např. podíl různých typů syntaktických struktur v uměleckých textech.³ Především ale šlo o to, že často nebylo možné popsat věty v literárních textech pomocí pravidel stanovených pro celek jazyka; hovořilo se pak o deviantním charakteru literárních vět nebo se postulovala speciální gramatika pro tyto věty.⁴ S tím též souvisí snahy o vymezení pojmu literární (poetické) kompetence.⁵ Vedle toho se objevily koncepce, které obecné zásady generativismu aplikovaly především na tematickou rovinu literárního díla (vytváření syžetu). Alexandr Konstantinovič Žolkovskij a Jurij Konstantinovič Ščeglov vystoupili s programem, jehož cílem bylo odhalení a popis souboru pravidel, podle kterých ze zadaného celkového tématu vyrůstá umělecký text; v praxi však dospěli pouze k výzkumům možného způsobu generování vybraných konkrétních textů.⁶ O komplexní pohled usiloval Jiří Levý, který chápal vznik díla ve všech jeho složkách jako rozhodovací proces; tento proces se skládá z konečného počtu kroků („tahů“), v nichž se vždy na základě určitých faktorů („instrukcí“) vybírá některý prvek z paradigmatu.⁷ Generativistická „expanze“ byla charakteristickým rysem 60. let a vyvrcholila na počátku následující dekády. Potom však následoval odklon od generativně orientovaných přístupů v oblasti textu a literatury, neboť se ukázalo, že nepřinášejí očekávané výsledky. Badatelská pozornost se soustřeďovala na problémy spíše okrajové (studie o jazykových odchylkách, deviacích) nebo se zkoumání omezovalo na dílčí otázky a nepodařilo se uskutečnit proklamované zobecnění anebo konečně byly vytvářeny vysoce abstraktní, prakticky neověřitelné systémy (van Dijkova práce je v různých svých složkách poznamenána jednak druhým, jednak třetím negativním rysem). Daniel Delas a Jean-Jacques Thomas ve své přehledové práci o generativní poetice z roku 1978 už označují tento směr za výraznou, ale v zásadě uzavřenou epizodu, za proud vědeckého zkoumání, který nedokázal splnit cíle, jež si předsevzal.⁸ V této souvislosti je příznačný další van Dijkův badatelský vývoj. V následujících pracích se zaměřoval na problémové okruhy, kterých se dotýkala jeho disertace, generativistické východisko však už krátce po jejím vydání opustil. Těmito pracemi, vycházejícími mj. z logické

4 Srov. S. Saporta, *The Application of Linguistics to the Study of Poetic Language*, in: T. A. Sebeok (ed.), *Style in Language*, Massachusetts 1960; E. Stankiewicz, *Linguistics and the Study of Poetic Language*, tamtéž; S. R. Levin, *Linguistic Structures in Poetry*, The Hague 1962 (č. Jazykové struktury v poezii, *Česká literatura* 1969, č. 4, s. 370–408); týž, *Internal and External Deviation in Poetry*, *Word* 1965, s. 225–237; J. P. Thorne, *Stylistics and Generative Grammars*, *Journal of Linguistics* 1965, č. 1, s. 49–59.

5 Srov. M. Bierwisch, *Poetik und Linguistik*, in: R. Gunzenhäuser – H. Kreuzer (eds.), *Mathematik und Dichtung*, München 1965, s. 49–66; J. Ihwe, *Kompetenz und Performanz in der Literaturtheorie*, in: S. J. Schmidt (ed.), *Text, Bedeutung, Ästhetik*, München 1970, s. 136–152.

6 A. K. Žolkovskij – J. K. Ščeglov, *Strukturная poetika — porožduščaja poetika*, *Voprosy literatury* 1967, č. 1, s. 74–89; A. K. Žolkovskij, *Porožduščaja poetika v rabotach S. M. Ejzenštejna*, in: *Sign — Language — Culture*, The Hague – Paris 1970; J. K. Ščeglov, *Matrona iz Efeza*, tamtéž.

7 J. Levý, *Předpoklady generativní poetiky*, *Česká literatura* 1970, č. 5–6, s. 419–449; týž, *Bude literární věda exaktní vědou?*, Praha 1971.

8 D. Delas – J.-J. Thomas, *Poétique générative*, *Langages* 1978, č. 51, s. 5.

sémantiky, pragmatiky, kognitivní psychologie a teorie jednání, van Dijk zásadně přispěl ke konstituování multidisciplinární nauky o textu a diskurzu. V 80. letech se pak stal jedním z nejvýznamnějších představitelů kritické analýzy diskurzu.⁹

Vydání

Some Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics, The Hague – Paris 1972 (z tohoto vyd. citováno).

Literatura

H. Rieser – J. Wirrer, Zu Teun van Dijk's „Some Aspects of Text Grammars“, in: *Probleme und Perspektiven der neueren textgrammatischen Forschung 1, Papiere zur Textlinguistik 5*, Hamburg 1974. D. Delas – J.-J. Thomas, Poétique générative, *Langages* 1978, č. 51, s. 5–117. S. Wyslouch, Retoryka fabuly a retoryka narrace, in: J. Sławiński – C. Niedzielski (eds.), *Tekst i fabula*, Wrocław et al. 1979, s. 67–92. J. Nekvapil, Od generativní textové gramatiky k interdisciplinární vědě o textech, *Slovo a slovesnost* 1982, č. 3, s. 229–236. N. Krausová, *Význam tvaru — tvar významu*, Bratislava 1984. L. Orr, Teun van Dijk's Text Grammar Models, *Neophilologus* 1984, č. 1, s. 1–8.

Teun Adrianus van Dijk (1943)

Nizozemský jazykovědec a literární teoretik. V letech 1968–2004 působil na amsterdamské univerzitě, od r. 1999 je profesorem na univerzitě Pompeu Fabra v Barceloně. Počátkem 70. let se zabýval generativní poetikou, patří k nejvýznamnějším badatelům v oblasti textové lingvistiky, resp. multidisciplinární nauky o textu a diskurzu. Od 80. let se věnoval kritické analýze diskurzu (problematika předsudků, rasismu) a zabývá se výzkumem tisku a ideologií. Další díla: *Beiträge zur generativen Poetik* (1972), *Text and Context* (1977), *Macrostructures* (1980), *Textwissenschaft* (1980), *Studies in the Pragmatics of Discourse* (1981), *Prejudice in Discourse* (1984), *News as Discourse* (1988), *Racism and the Press* (1991), *Ideology. A Multidisciplinary Approach* (1998).

⁹ Srov. T. A. van Dijk, *From Text Grammar to Critical Discourse Analysis. A Brief Academic Autobiography*, 2004, on-line <http://www.discourses.org/cv> [přístup 30. 9. 2012].

Slovenské překlady

Stati: Niektoré otázky generatívnej poetiky, *Slavica Slovaca* 1972, č. 1, s. 23–42.

/mš/